

Nya perspektiv på ”tattarfrågan”

KARIN KVIST GEVERTS*

Kungl. biblioteket

Martin Ericsson, *Exkludering, assimilering eller utrotning? ”Tattarfrågan” i svensk politik 1880–1955*, Studia Historica Lundensia 21 (Lund: Historiska institutionen, Lunds universitet 2015). 289 s.

Sammanfattning av avhandlingen

Martin Ericssons avhandling *Exkludering, assimilering eller utrotning?* handlar om en politisk fråga som rörde en grupp som, enligt andra, utpekades som ”tattare”. Den visar hur olika aktörer – på lokal, regional och nationell nivå, myndigheter likväl som enskilda individer – pekade ut gruppen ”tattare” i samhället som problematisk och skapade en politik med olika åtgärder mot denna grupp. Syftet med utpekandet var att styra och forma gruppen på olika sätt, exempelvis genom exkludering eller assimilering.

Avhandlingen är disponerad i tio kapitel där de två första utgör inledningen, med syfte, frågor, tidigare forskning och teoretiska utgångspunkter, medan kapitel tre till nio är undersökningar och kapitel tio är ett slutkapitel. För att besvara sina frågor använder Ericsson sig av många olika typer av källmaterial: Riksdagstryck, lokalhistoriska databasen, polisundersökningar, socken- och kommunstämmaprotokoll med mera.

Syftet med avhandlingen är ”att studera hur den debatt och de utredningar genom vilka svenska myndigheter samt myndigheterna närstående organisationer pekade ut människor som ’tattare’ och tillskrev dem vissa egenskaper växte fram och förändrades, samt att undersöka vilka politiska åtgärder i ’tattarfrågan’ som dessa aktörer föreslog, planerade och genomförde” (s. 14).

De teoretiska utgångspunkterna presenteras i kapitel två och utgår från begreppen makt och ”governmentality”. Forskare i den traditionen ser ett samband mellan makt och vetande, och mellan mål som ska uppnås och

* Fil. dr i historia; fakultetsopponent

de tekniker som används för att uppnå målen. Ericsson menar att myndigheterna skapade vetande om gruppen "tattare" för att kunna särskilja dem från den övriga befolkningen, och för att kunna föra en särskild politik mot denna grupp. Makten utövades utifrån tre socialpolitiska maktrationaliteter: territoriell exkludering, liberal styrning och rashygien. Dessa tre har också fått bilda titel till avhandlingen.

Med territoriell exkludering menar Ericsson en uppsättning tekniker som försvårar gruppens geografiska rörlighet, och det kunde exempelvis vara fastighetsköp eller vitesförbud. Med liberal styrning avses en politik som syftar till att styra individer att själva agera i enlighet med de normer och värderingar som staten eller kommunen tycker är rätt. Målet är att individen ska styra sig själv utan yttre tvång. Med rashygien menas en särskiljning av gruppen från den övriga befolkningen utifrån rasifiering, alltså en särskiljning som grundas i en tanke om att gruppen har annorlunda biologiska eller mentala egenskaper än majoritetsbefolkningen. Målet är att reglera gruppens reproduktion och kan i förlängningen vara att fysiskt utplåna en hel grupp, exempelvis genom sterilisering.

I kapitel tre startar själva undersökningen och den handlar om lokalpolitiken i landsbygdskommunerna vid 1800-talets slut och svarar på frågorna dels när "tattarfrågan" uppstod, dels om vilka makttekniker som kommunen använder sig av. Här rör det sig framför allt om en territoriell exkludering, exempelvis av vitesförbud.

Kapitel fyra handlar om försök att initiera en statlig politik vid sekelstiftet 1900, och här görs också jämförelser mellan Sverige och Norge där Ericsson konstaterar att frågan fördes upp på statlig nivå i Norge, medan så inte var fallet i Sverige.

Kapitel fem handlar om Fattigvårdslagstiftningskommitténs utredningsarbete 1907–1923 och hur "tattarfrågan" kommer upp i samband med att kommittén skulle utreda lösdrivarlagen. Här visar Ericsson att tidigare forskning fokuserat på inventeringen av "tattare" och "zigenare" 1921–22, men att det är fruktbart att också studera de tidiga försök som gjordes redan från 1907. I kapitlet får vi också lära känna "fattigvårdsfolket" – en Stockholmsbaserad grupp inom borgerligheten som politiskt ofta tillhörde de liberala eller frisinnade, och hur denna grupp bedriver opinion. I kapitlet är det framför allt fråga om liberal styrning, och med det avses att förslagen som kommittén kom med syftade till assimilering snarare än exkludering.

Kapitel sex handlar om initiativ och utredningar 1924–1927 och knyter an till det förra. Socialdepartementet ansåg att fattigvårdskommitténs förslag om ny lösdrivarlag inte var fullt ut användbara och därför lät juristen Ragnar von Koch bearbeta förslagen. Även i det här kapitlet visar Ericsson att det finns andra aktörer som tar initiativ i frågan och försöker driva den,

som exempelvis brodern G. H. von Koch, men också lokala aktörer såsom Malmöpolisen som skapar ett register, helt på eget bevåg.

Kapitel sju har Ericsson kallat "Tattarfrågan och stadskommunerna" och det handlar om de utredningar som gjordes i Göteborg och Jönköping under 1930- och 1940-talen. Här är det viktigaste resultatet att den politik de föreslog inte längre handlade om exkludering utan om liberal styrning och rashygien.

Kapitel åtta handlar om den stora inventeringen som Socialstyrelsen genomförde av "tattare" på 1940-talet. I den kom rasbiologiska institutets chef, Gunnar Dahlberg, fram till att det var omöjligt att avgöra vem som borde pekas ut som tattare genom att mäta kroppar och analysera människors utseende.

Kapitel nio handlar om "tattarfrågans" sociologiska vändning 1945–1955 och Ericsson drar medvetet tidslinjen framåt i tiden eftersom tidigare forskning ofta slutat i och med Socialstyrelsens utredning, och med den hävdad att frågan var "död". Ericsson menar i stället att den dör en långsam död, där diskrimineringen av gruppen i vissa avseenden fortsatte men att frågan inte levde kvar som politiskt projekt.

Avhandlingen avslutas med ett slutkapitel som till viss del är en sammanfattning och en diskussion av de övergripande resultaten. Kapitlet är också ett svar på frågan om vilken fond "tattarfrågan" bör sättas mot – den nordiska eller europeiska kontexten. Här finns även en utblick, med förslag på vidare forskning, vilket är mycket sympatiskt och uppslagsrikt.

Syfte, teori och tolkningar

Så kan alltså avhandlingens uppbyggnad och viktigaste resultat beskrivas. Hur väl lyckas Ericsson då med boken? När det gäller syfte och frågor låter Ericsson diskussionen om olika forskningslägen generera frågor. Det är både snyggt och effektivt. Syftet är bra men väldigt material- eller empirinära. Det är inte fel och syftet uppfylls, men kanske hade ett större syfte kunnat väljas som kopplar till den kontext som Ericsson vill sätta in sin avhandling i?

Tidigare forskning har haft lite olika bud om vilken kontext "tattarfrågan" bör sättas in i. För att hantera att det å ena sidan finns en del tidigare forskning redan, å andra sidan rör sig om ett delvis nytt forskningsfält, väljer Ericsson att anlägga ett långt tidsperspektiv och försöka sig på en syntes av helheten. Det är ett lyckat grepp och han får ut mycket av att kunna beskriva kontinuitet och förändring över tid.

Den långa tidsperioden ger flera intressanta resultat, bland annat att "tattarfrågan" finns redan under 1880-talet och att aktörerna framför allt inte var statliga myndigheter utan lokala sådana. Intressant är också att dessa lokala aktörer inte bara är kommunerna utan också präster och fattigvårds-

folket. Vidare ifrågasätter Ericsson om man ens från 1930-talet kan tala om en renodlad statlig politik i "tattarfrågan" och han visar övertygande att man snarare måste se det politiska projektet som en växelverkan mellan statliga och kommunala myndigheter, där de statliga inte är först.

Hur väl fungerar det Ericsson kallar för maktrationaliteter som förklaringar? Territoriell exkludering är rätt oproblematiskt och ganska enkelt att förstå, men är liberal styrning ett passande begrepp i sammanhanget? Jag kan förstå tanken att syftet är att få enskilda individer att bete sig på ett sätt som myndigheten önskar enligt vissa normer som anses önskvärda, och att de själva ska omfatta dessa normer och på så sätt styra sig själva (s. 52). Men det är knepigt med ledet liberal. Ericsson påpekar förvisso att det inte ska förstås i en ideologisk betydelse, men det skaver lite hela tiden när jag läser och det är svårt att tänka bort det ideologiska i begreppet.

I de flesta fall fungerar begreppen och tolkningarna mycket bra, men här tänkte jag ge exempel på tolkningar där begreppsanvändningen är problematisk och i vissa fall anakronistisk. Ett sådant gäller von Koch som förespråkar sterilisering men knappast kan ha tänkt i makttekniker:

Redan von Koch försökte uppmärksamma möjligheten att använda den nya steriliseringslagen som en maktteknik i tattarfrågan. Flera remissinstanser utvecklade hans tanke. Alla argumenterade visserligen inte för sterilisering av samtliga personer utpekade som tattare, och som jag försökte visa i kapitel 2 kunde socialpolitiska aktörer vid denna tid förespråka steriliseringar utan att nödvändigtvis göra det inom ramen för rashygienens maktrationalitet. (s. 146)

Jag köper det andra ledet, men det första blir anakronistiskt. Man kan knappast säga att von Koch pratade om makttekniker. Att hans förslag kan tolkas som en maktteknik är däremot en rimlig skrivning.

Ett liknande exempel gäller Domkapitlet i Göteborg: "Domkapitlet bifogade även ett eget utlåtande där man betonade att *kommunernas exkluderande makttekniker* var otillräckliga..." (s. 86, min kursivering). Ericsson citerar inte Domkapitlet men jag är mycket tveksam till att de talade om exkluderande makttekniker.¹

Det finns också exempel på spännande resultat där kanske andra förklaringar än de som maktrationaliteterna ger hade bidragit till diskussionen. Ett sådant handlar om Malmöpolisens akter som läggs upp innan staten bett om det:

1. Ett ytterligare exempel finns på sidan 100 och handlar om Tvångsuppfostningskommittén: "Kommittén förespråkade uppfostningsanstalter som en maktteknik mot barn och ungdomar..." (s. 100, min kursivering). Det kan den knappast ha gjort. Däremot är det rimligt att tolka kommitténs strategi och dess förslag som en maktteknik.

Akterna har med andra ord inte endast lagts upp för internt bruk, utan också fungerat som ett sätt för en lokal polismyndighet att påverka den statliga politiken. Det visar återigen att tattarfrågan inte uppstod genom en enkelriktad process. De statliga initiativ som gjordes satte igång lokala processer med nya och oväntade effekter, och politiken kan bäst beskrivas som resultatet av en växelverkan mellan lokala och statliga myndigheter där initiativ togs på båda nivåer. (s. 151)

Jag håller helt med Ericsson om beskrivningen men tänker att här hade en annan, eller kanske kompletterande, förklaring kunnat vara den om byråkratins inneboende logik, alltså att när du knuffar igång en byråkrati i en riktning så tenderar den att själv fortsätta bygga ut ärendet i den riktningen, oavsett om du ber om det eller inte.

Kontext

Som tidigare nämnts sträcker sig undersökningen över en lång tidsperiod, 1880–1955, alltså 75 år. Under den tiden förändrades det svenska samhället ganska mycket. Ericsson har därför haft en grannlaga uppgift att beskriva samhällets struktur vid olika tidpunkter. Detta syns exempelvis i valet av disposition. Det finns inget bakgrundskapitel utan i stället får vi bakgrund och forskningsläge presenterat i varje kapitel. Jag hade gärna velat se mer av kontextualisering och av Ericssons syn på sammanhanget som den här frågan ska sättas in i.

Ett exempel på en typ av kontext som jag saknar och där jag känner mig lite utlämnad åt mina egna tolkningar men utan goda möjligheter att göra dem, finns i kapitel tre. Ericsson använder sig av protokoll som transkriberats i *Svensk lokalhistorisk databas* (SLDB) men sen får läsaren inte veta så mycket mer. Vi får inte veta hur 1800-talets samhälle var uppbyggt på kommunnivå. Vad beslutade sockenstämman om och hur såg rösträttssystemet ut? Vilka hade rösträtt? Vilka är de här lokala aktörerna? Kort sagt, hur ser det här samhället ut där den territoriella exkluderingen finns?

På en ännu mer konkret nivå uppstår behovet av kontextualisering i diskussionen som rör belägg för vitesförbud. Ericsson beskriver att han hittat 20 beslut om vitesförbud och offentligt utpekande i protokoll under perioden 1887–1922 (s. 78). I samtiden talar de om "tattarfrågan" som ett "problem" som ska "lösas" – men hur stort var problemet? Är 20 fall många eller få? Ja, det kan jag bara svara på om jag sätter dessa 20 fall i relation till något – exempelvis i relation till hur många personer det fanns i en kommun, eller i relation till hur många andra fall som finns där de pratade om "fattiga". Där hade det behövts lite mer kontextualisering.

Det finns också exempel där vi inte får någon kontext alls men där lä-

saren behöver det för att kunna värdera en tolkning. I kapitel 7 diskuteras utredningar om "tattarfrågan" i Göteborg och Jönköping. Vi får veta att Thom Axelsson i sin forskning tidigare analyserat den drivande aktören vid Göteborgs hjälpskola, överläraren Manne Ohlander:

Ohlanders särskiljning var en del av en helt rasifierad världsbild, där det sågs som självklart att det "existerar en väsentlig skillnad mellan olika raser och folkslag i fråga om begåvning". Frågan är om någon annan aktör i den svenska tattarfrågan genomförde en så extrem rasifiering som Ohlander, som ansåg att den grupp han kategoriserade som tattare var en "folklig legering" som biologiskt härstammade dels från de historiska grupper ... (s. 164)

Problemet är att vi som läsare inte fått visat för oss vad Ohlander faktiskt skriver eller säger, det vill säga vi kan inte bilda oss en uppfattning om huruvida hans världsbild är så rasifierad som Ericsson påstår. Här behöver läsaren mer kontext.

Det ska också sägas att det finns gott om exempel på det motsatta där contextualiseringen görs och fungerar väl som en förklaring. Ett sådant exempel som kan nämnas finns i samband med att Ericsson problematiserar varför det var så att fler kommunala beslut togs vid 1940-talets början. Han skriver:

Om landsbygdens myndigheter vid denna tid upplevde att fler kringresande familjer än tidigare passerade genom kommunerna kan det vara åtminstone en del av bakgrunden till initiativen under dessa år. Det var dessutom initiativ som togs i ett beredskapssverige präglad av knappa materiella resurser, ökande nationalism och stark rädsla för grupper som kunde pekats ut som hot mot den nationella sammanhållningen – eller för den delen mot kommunalbudgeten. (s. 192)

I stort tycker jag därför att Ericsson skriver väl och att texten är lätt att läsa. Det gör att även om den delvis hade tjänat på mer kontext så fungerar berättelsen som helhet väl.

Sammanfattande omdöme

Sammanfattningsvis kan sägas att avhandlingen har en del svagheter: Contextualisering saknas i några viktiga sammanhang, både för att förklara en tolkning och ett skeende samt för att sätta in hela problemet i ett sammanhang. Med tanke på att avhandlingen undersöker en så lång tidsperiod är det viktigt att hjälpa läsaren med detta. Det finns också en viss överanvändning av teoretiska begrepp som läggs i munnen på de samtida aktörerna.

Men styrkorna överväger svagheter. Ericsson gör en syntes – det är en svår uppgift som han klarar bra. Avhandlingen kommer med nya rön och framför allt är det studierna av den lokala nivån och det långa tidsperspektivet som bidrar till att avhandlingen blir så bra och intressant. Ericsson positionerar sig mot tidigare forskning och försöker skapa syntesen om "tattarfrågan" på sitt sätt.

Boken är välskriven och relativt lättläst. Den rör en fråga och ett ämne som engagerar många människor och då är det verkligen en fördel att den kommer att kunna läsas av många fler än andra forskare. Författaren har ett gott handlag med hantverket: Här finns bra källkritiska diskussioner, bra värderingar av källmaterialet och noggrannhet i korrekturläsningen av texten.

Slutligen är Ericsson mycket generös med att peka ut nya forskningsfält och områden där vi behöver mer kunskap, och det görs genomgående i brödtexten och i noterna, och kanske allra mest i slutkapitlet i en ordentlig utblick. Det är snyggt och uppslagsrikt! På det stora hela tycker jag därför att det här är en bra avhandling och jag hoppas att den får många läsare.